

УДК 378.013.77

Андрій ЗИМЯНСЬКИЙ,

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) zimyan79@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗУ «Я-ПЕДАГОГ» СТУДЕНТА

У статті здійснена спроба дати психологічну характеристику образу «Я-педагог» студента педагогічного вишу. Представлено авторське розуміння «Я-концепції» майбутнього вчителя. Виокремлено та проаналізовано компоненти структури образу «Я-педагог». Розкрито зміст та виділено етапи формування у студентів образу «Я-педагог». Визначено емпіричні показники позитивного «Я-образу» майбутнього вчителя. На основі співставлення образу-професії з Я-образом у студента формується професійний Я-образ і складається усвідомлення своєї totoжності з вибраною професією.

Ключові слова: Я-концепція, образ-Я, образ «Я-педагог», рівень тривожності, локус-контролю.

Лім. 7.

Andrew ZYMYANSKYI,

Candidate of Psychological Science, senior lecturer in psychology Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko
(Ukraine, Drohobych) zimyan79@ukr.net

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF IMAGE OF «I-TEACHER» STUDENTS

The article is an attempt to give psychological characteristics of the image of «I am a teacher» teaching university students. Presented by copyright understanding of «self-concept» future teachers. Allocated and analyzed the components of the structure of the image «I am a teacher». The content and selected stages of the students' image of «I am a teacher». Determined empirical indicators positive «self-image» of future teachers. «I-concept» future teachers is a complex dynamic system of student perceptions of himself as a person and an educational and professional activities in the relationship and interdependence of cognitive, emotional and behavioral values and structural components. Based on the comparison image-occupation with the self-image of the student formed a professional self-image and awareness of its identity is the selected profession, forming a positive attitude to himself as the subject of modern educational and professional activities and future professional and industrial activity.

Key words: self-concept, image-I, the image of «I am a teacher», the level of anxiety, locus of control.

Ref. 7.

Андрей ЗИМЯНСЬКИЙ,

кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры психологии Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) zimyan79@ukr.net

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗА «Я-ПЕДАГОГ» СТУДЕНТА

Зимянський А. Психологічна характеристика образу «Я-педагог» студента

В статье предпринята попытка дать психологическую характеристику образа «Я-педагог» студента педагогического вуза. Представлены авторское понимание «Я-концепции» будущего учителя. Выделены и проанализированы компоненты структуры образа «Я-педагог». Раскрыто содержание и выделены этапы формирования у студентов образа «Я-педагог». Определены эмпирические показатели положительного «Я-образа» будущего учителя. На основе сопоставления образа-профессии с Я-образом у студента формируется профессиональный Я-образ и состоит осознание своей тождественности с выбранной профессией.

Ключевые слова: Я-концепция, образ-Я, образ «Я-педагог», уровень тревожности, локус контроля.

Лит. 7.

Постановка проблеми. Держава, її система освіти ставила і ставить перед учителем певні цілі і завдання, висуває нові вимоги до його особистості. Зміни в суспільстві не могли не вплинути на педагогічну практику. Суспільству потрібен не тільки вчитель, який дає знання, репродукує їх, грамотний виконавець, а, насамперед, професіонал, здатний до постійного самовдосконалення, орієнтований на творчість і гнучкість мислення; особистість, що володіє високою загальнолюдською культурою, вміє спрогнозувати кінцевий результат своєї діяльності, втілити в життя свої ідеї, активна, емоційно врівноважена і вольова особа. Демократизація та гуманізація освіти різко підвищили вимоги до самосвідомості вчителя. Саме тому проблемою є структура самого Я-образу майбутнього вчителя-професіонала, компоненти, зовнішні та внутрішні фактори детермінації його формування.

Практика показує, що недооцінка ролі «Я-концепції» майбутнього вчителя та не врахування її особливостей при організації освітнього процесу в педагогічному навчальному закладі призводить як до небажаних змін у структурі особистості студента (зокрема в його професійно-педагогічній спрямованості), так і до суттєвих недоліків у його професійній підготовці. Це є особливо актуальним для студентів, так як період ранньої юності та юності характеризується інтенсивним розвитком самовизначення і становлення стійкого «Образу-Я».

Аналіз досліджень. Різні аспекти психології вчителя були і залишаються в центрі уваги дослідників (В. В. Власенко, В. І. Войтко, Ф. Н. Гоноволін, О. В. Киричук, С. В. Кондратьєва, Т. В. Кузьміна, О. Г. Мороз, Д. Ф. Ніколенко, І. О. Синиця, В. О. Сластьонін, Р. П. Скульський, О. І. Щербаков та ін.), водночас «Я-концепція» вчителя як необхідна психологічна передумова успішної педагогічної діяльності вивчена недостатньо. Частково ця проблема розглядається при дослідженні самосвідомості вчителя (О. М. Боброва, І. Я. Лернер, Л. М. Мігіна, В. П. Саврасов, П. О. Шавір, Г. М. Юсупов та ін.). М. М. Заброцький вивчав «Я-концепцію» вчителя в зв'язку з наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС. Висновки досліджень зарубіжних вчених (Р. Бернс, Каммінгс, Кобс та ін.) зроблені на іншому соціокультурному ґрунті і не можуть повністю задовольняти соціально-психологічні запити вчителя української національної школи.

Закономірності розвитку професійної самосвідомості вивчало ряд дослідників (В. Н. Козієв, Ю. Н. Кулюткін, Г. І. Метельський та ін.) і в тому числі самосвідомості вчителя (О. М. Боброва, І. Я. Лернер, Л. М. Мігіна, Д. Ф. Ніколенко, П. О. Шавір та ін.). Для розуміння психологічних характеристик розвитку образу вчителя велике значення мають праці О. О. Бодальова, Л. С. Виготського, Ф. Н. Гоноволіна, Ю. М. Кулюткіна, А. К. Маркової, В. О. Моляко, Г. В. Ложкіна, В. А. Семиченко, В. О. Сластьоніна, Г. С. Сухобської, Н. М. Тарасевич, А. І. Щербакова, Т. С. Яценко та інших. Водночас необхідність вивчення усвідомлення студентом самого себе і ставлення до себе є важ-

ливою передумовою реалізації особистісного підходу у формуванні особистості майбутнього вчителя.

Мета статті. Ефективність освітнього процесу сьогодні визначається рівнем професіоналізму вчителя, тому і постало питання про психолого-педагогічне дослідження проблеми образу «Я-педагог» студента, яка залежить від розуміння специфіки і структури діяльності педагога та його основних компонентів, розвитку педагогічних здібностей, якостей, спрямованості, ціннісних орієнтацій, установок, потреб, ідеалів тощо.

Виклад основного матеріалу. «Я-концепція» майбутнього вчителя є складною динамічною системою уявлень студента про себе як особистість і суб'єкт навчально-професійної діяльності у взаємозв'язку і взаємозумовленості когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового структурних компонентів. Емпіричними показниками позитивної «Я-концепції» майбутнього вчителя є наявність у когнітивній її схемі професійно-рольових установок, які є свідченням ідентифікації студента з соціально-професійною роллю «майбутній вчитель», «вчитель-практикант»; низький рівень особистісної і реактивної тривожності; домінування інтернальних альтернатив локусу-контролю. Студенти з негативною «Я-концепцією» характеризуються відсутністю професійно-рольових установок, що несприятливо позначається на їх педагогічній спрямованості; високим рівнем особистісної і реактивної тривожності як прояву можливих суперечливостей між модальностями «Образу-Я»; домінування екстернальних тенденцій локусу-контролю як одного з механізмів психологічного захисту у випадку «посягання» на цінність і цілісність сформованого «Образу-Я» шляхом пошуку і локалізації причин небажаної вчинкової дії [7].

Образ «Я-педагог» ми трактуємо як суб'єктивний продукт психічного відображення в пізнанні реальної освітянської дійсності. Він постійно змінюється як в наслідок зміни ситуації, так і завдяки властивості самого педагога змінюватися, розвивати свої здібності, особистісні якості. Творчий розвиток особистості вчителя ми трактуємо як проблему гармонійної творчої цілісності Я-образу вчителя, змістову сторону якого характеризує динамічність і статичність.

Рівень розвитку цілісного Я-образу визначається не стільки певними соціальними умовами, зовнішніми еталонами, зразками чи абстрактними якостями особистості, скільки взаємозв'язком основних компонентів вказаного образу, значущих особистісних якостей з суб'єктивним відображенням умов їх прояву в педагогічній діяльності вчителя [2].

Цілісний Я-образ вчителя-професіонала складається з: орієнтацій у професійній кар'єрі, домінуючих переживань, змістовних спрямованостей, рівнів професіоналізму, форм реалізації педагогічної діяльності, сукупності значущих якостей (здібностей) особистості, які опосередковують прояв і динаміку Я-образу вчителя та його об'єктивних детермінант.

Протягом навчання студента спостерігається подальший генезис його «Я-концепції»: виявлена тенденція динаміки «Образу-Я» майбутнього вчителя в напрямі когнітивної ускладненості і диференційованості; зростання питомої ваги в загальній структурі моральних суджень; зміни зовнішніх оцінних еталонів на внутрішні, індивідуально-особистісні; трансформації семантичного простору в напрямку зростання кількості професійно-рольових конструктів як свідчення ідентифікації з роллю «майбутній вчитель», «вчитель – практикант». Водночас у багатьох студентів спостерігається затримка професійної особистісно-психологічної адаптації (пов'язаної з

Зимянський А. Психологічна характеристика образу «Я-педагог» студента
трансформацією в семантичний простір «Я-концепції» професійно-рольових установок); зниження загальної самооцінки і ставлення до себе; прояв загального високого рівня тривожності; домінування екстернальних альтернатив локусу-контролю, що заважає самоствердженню і самореалізації себе як майбутнього вчителя. Ці тенденції можна пояснити особливостями індивідуального розвитку студентів, а також недоліками в організації навчально-виховного процесу, зокрема в сфері взаємин «студент-викладач».

Когнітивна схема «Я-концепції» студентів формується за її психологічним механізмом, дія якого визначається особливостями ситуації соціального розвитку майбутнього вчителя. До нього входить: інтеріоризація оцінних ставлень викладачів, вчителів школи, однокурсників у навчально-професійній діяльності; порівняння себе з іншими в ході виконання певних педагогічно-рольових функцій, інтегрування власних вражень і переживань від результатів педагогічної практики; самоатрибуція як деяка компенсаторна функція, яка породжена можливими суперечливостями в «Образі-Я» студента. Реальним психологічним полем, де відбувається формування «Я-концепції» майбутнього вчителя, є функціонування взаємин у системі «студент-викладач», зміст і характер яких значною мірою визначає уявлення і ставлення студента до себе як майбутнього педагога.

Науковий аналіз особливостей формування та динаміки Я-образу вчителя показав, що чим більше вчитель усвідомлює свій професійний потенціал, своє «реальне Я», тим більше його професійний розвиток втрачає стихійності і стає фактором творчого самовиховання та самозміни. Саме в силу розвитку особистості вчителя відбувається постійне уточнення змістових і структурних компонентів Я-образу професіонала, а ефективність педагогічної діяльності зумовлюється певним рівнем розвитку значущих особистісних якостей, які значною мірою впливають на сформованість Я-образу педагога. Формування образу вчителя-професіонала відбувається як на особистісно-психологічному рівні, так і на соціально-культурологічному і одночасно у різних видах педагогічної діяльності, а саме: навчально-виховній, організаторській, діагностично-корекційній, консультативній, комунікативній та самоосвітній.

Особистість педагога формується і розвивається в певному соціально-культурному середовищі, де вступає у взаємостосунки з іншими, реалізує себе у професійній діяльності, яка ставить перед ним особливі вимоги до особистісних якостей. Гармонізація якостей надає образу вчителя якісної визначеності. А через особистісні якості, здібності можливо як зміцнити Я-образ, так і деструктурувати його. Рівень розвитку значущих особистісних якостей значною мірою впливає на формування Я-образу вчителя, що визначає характер його впливу на Я-концепцію школяра і зумовлює ефективність професійної діяльності педагога.

Цілісний Я-образ вчителя-професіонала складається з: орієнтацій у професійній кар'єрі, домінуючих переживань, змістовних спрямованостей, рівнів професіоналізму, форм реалізації педагогічної діяльності, сукупності значущих якостей (здібностей) особистості, які опосередковують прояв і динаміку Я-образу вчителя та його об'єктивних детермінант.

Н. Л. Нагібіна виділяє компоненти Я-образу, що відповідають певним, традиційно виділеним сферам психіки:

- Когнітивний компонент складають структури і якості образу Я, пов'язані з характеристиками пізнавальної сфери (самосвідомість, самосприйняття, я-реальне, самопізнання, самоконтроль, самопостереження, самонавіювання і т.п.).

• Емоційний компонент складають структури і якості образу Я, пов'язані з характеристиками емоційно-вольової сфери (самовідчуття, самопочуття, самовладання, самоконтроль, саморегуляція і т.п.).

• Ціннісний компонент складають структури і якості образу Я, пов'язані з характеристиками ціннісно-мотиваційної сфери (самоприйняття, я-ідеальне, над-Я, самоствердження, самоповага, самовиховання, самовизначення, саморозвиток, самоактуалізація).

• Поведінковий компонент складають структури і якості образу Я, пов'язані з характеристиками організації поведінки (самопідкрплення, самоефективність, самоорганізація, самопрезентація, самостійність, само детермінація).

Людина вважається самореалізованою, якщо Я-образ адекватний і максимально гармонійний у всіх своїх компонентах: когнітивному, емоційному, ціннісному і поведінковому і спрямований на досягнення Я-ідеального [4].

«Образ Я» педагога – це не сума окремих складових, а якісно системне утворення, в якому ці компоненти певним чином структуровані, ієрархізовані. Окрім того «образ Я» включає не тільки систему усвідомлених ставлень людини до себе, що виступають у вигляді самооцінок, домагань, очікувань, але й несвідоме психічне, а також систему, так званих, фундаментальних ставлень індивіда до особистості.

Образ «Я-педагог» – відображає в єдності всі сторони буття особистості, що відображається у самосвідомості в якості її основної складової, підсумкове уявлення про себе, – це результат самопізнання, осмислення своєї ролі на кожному етапі професійного становлення та в конкретній ситуації, на основі чого формується ставлення до себе як до педагога-професіонала.

Однією і найбільш суттєвою характеристикою «образу Я» педагога є його динамічність (протяжність) у часі: «образ Я» включає одночасно уявлення людини про себе в минулому, теперішньому і майбутньому, що, в свою чергу, зумовлює можливість існування двох форм «Я» – «Я-реального» і «Я-ідеального».

Уявлення особистості про себе є результатом діяльності її самосвідомості, що містить у собі усвідомлення своєї totoжності та власного «Я» як активного, діяльного начала в собі; усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей; певну сукупність соціально-моральних позицій.

Структура «Я-образу» педагога включає такі компоненти:

1) когнітивний – уявлення про себе, образ своїх педагогічних якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості тощо;

2) емоційно-ціннісний (самооцінка) – афективна оцінка уявлень про себе – самоповага, себелюбність, самоприниження;

3) поведінковий – потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть викликатися «Я-образом» і самооцінкою. Їх спрямованість і ступінь виразності є значимим показником успішного становлення «Я-образу» особистості педагога та її соціально-психологічної адаптованості до професійної діяльності.

Зміст «Я-образу» педагога складається з двох утворень: диференціюючої складової (її змістом є знання, які виокремлюють «Я» суб'єкта у порівнянні з іншими людьми, що надає відчуття власної унікальності, неповторності) та інтегруючої складової, або системи самоідентичності, яка містить знання про спільні риси і характеристики, котрі об'єднують особу з іншими людьми.

Рівень сформованості «Я-образу» педагога визначається ступенем розвитку окремих його структурних компонентів (Р. Бернс, В. Столін, І. Кон). Факторами, що вплива-

Зимянський А. Психологічна характеристика образу «Я-педагог» студента

ють на формування тих чи інших особливостей «Я-образу» педагога, є культура, в якій розвивається людина, соціально-економічна ситуація буття, вікові і статеві особливості особистості (система взаємин вчитель-учень, сформованість ідеалу педагога).

Г. В. Гарбузова узагальнює структуру Я-образу студента, яка охоплює не тільки знання свого зовнішнього образу, своїх різноманітних якостей, здатностей, характеру, але і уявлення про ті властивості особистості, які є професійно важливими. До Я-образу студента педагогічної виші входять знання про свої інтереси, схильності, здібності і можливості (тобто свої професійні спрямованості). Я-образ студента складається із таких форм:

- Я-ідеальне (ідеальне уявлення про самого себе);
- Я-нормативне (уявлення про свою відповідність певним вимогам);
- Я-реальне (уявлення про наявні якості й властивості) [2].

На основі результатів теоретичного аналізу можна виділити етапи формування у студентів образу «Я-педагог».

Перший етап (1 курс) – сутність його полягає у становленні образу "Я-студент". Цей етап пов'язаний з адаптацією до нової соціальної ролі студента.

Другий етап (2-3 курси) – це період коли у студента формується образ Я-майбутній спеціаліст. Цей етап пов'язаний зі сприйняттям себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

Третій етап (4-5 курси) – період переосмислення й уточнення різноманітних варіантів професійно-творчого саморозвитку, працевлаштування і побудови професійної кар'єри (Я-моя професія і кар'єра).

На основі співставлення образу-професії з Я-образом у студента формується професійний Я-образ і складається усвідомлення своєї totoжності з вибраною професією, формується позитивне ставлення до себе як суб'єкта сучасної навчально-професійної діяльності і майбутньої професійно-виробничої діяльності.

Висновки. Отже, «Я-концепція» майбутнього вчителя розуміється нами як система взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів:

1. «Образ-Я» (когнітивна складова), що розкриває неповторність самосприйняття через фіксацію студентом певної соціально-рольової позиції, зокрема через ідентифікацію себе з роллю «студент», «майбутній вчитель», «вчитель-практик».

2. Рівень тривожності студента (емоційно-ціннісна складова) як міра неадекватності між «образом-Я» і реальною поведінкою, суб'єктивною інтерпретацією очинного ставлення до нього інших людей у ситуації навчально-професійної діяльності.

3. Характер локусу-контролю (поведінкова складова) як один із механізмів психологічного захисту у випадку «посягання» на цінність і цілісність сформованого «образу-Я», що проявляється в пошуку і локалізації (приписуванні собі або комусь іншому, якимось обставинам) причин власної поведінки.

Емпіричними показниками позитивного «Я-образу» майбутнього вчителя є наявність в її структурі професійно-рольових конструктів, висока когнітивна складність і диференційованість, його внутрішня цілісність, стійкість і стабільність, перевага моральних суджень і їх загальний позитивний зміст. Позитивне ставлення до себе як майбутнього педагога характеризується низьким рівнем тривожності, високим (адекватним) рівнем професійно-педагогічної самооцінки, аутосимпатією і високим рівнем самоповаги, очікуванням на позитивне ставлення значимих інших до себе. Поведінкові реакції визначаються домінуванням інтернальних тенденцій локусу-контролю, здатністю до вольової дії щодо подолання вад власного «Я», наявністю позитивних мотивів професійного самоствердження і самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. – М., 1986. – 422 с.
2. Гарбузова Г. В. Эмпирические критерии формирования профессиональной идентичности студентов / Г. В. Гарбузова // Управление общественными и экономическими системами. – 2007. – № 1. – С. 3–14.
3. Зубкова І. Ю. Проблема Я-образу вчителя-професіонала / І. Ю. Зубкова // Психологія : Зб. наук. праць Нац. пед. універ. ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – Вип. 1 (8). – С. 256–261.
4. Нагибина Н. Л. Психология типов. Системный подход. Психодиагностические методики. Ч. 1. / Н. Л. Нагибина. – М. : Институт молодежи. – 150 с.
5. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Издательство Московского Университета, 1983. – 284 с.
6. Шпалерчук І. Ю. Формування образу вчителя в умовах реформи освіти / І. Ю. Шпалерчук, Л. М. Кален // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні : Матеріали II з'їзду товариства психологів України. – Київ, 1996. – Т. 3.1. – С. 197–199.
7. Юрченко В. І. «Я-концепція» майбутнього вчителя / В. І. Юрченко // Проблеми і перспективи розвитку психології в Україні : Матеріали 2-го з'їзду Товариства психологів України : В 16 т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 41–43.

REFERENCES

1. Berns R. Razvitye «Ja-kontseptsyyu» y vospytanye / R. Berns. – M., 1986. – 422 s.
2. Harbuzova H. V. Empyrycheskye krytery formirovaniya proffesyionalnoi ydentychnosti studentov / H. V. Harbuzova // Upravlenye obshchestvennyy y ekonomycheskyy systemamy. – 2007. – № 1. – S. 3–14.
3. Zubkova I. Yu. Problema Ya-obrazu vchytelia-profesionala / I. Yu. Zubkova // Psykholohiia : Zb. nauk. prats Nats. ped. univer. im. M.P. Drahomanova. – K., 2000. – Vyp. 1 (8). – S. 256–261.
4. Nahybina N. L. Psykholohyia typov. Systemnyi podkhod. Psykhodyahnostycheskye metodyky. Ch. 1. / N. L. Nahybina. – M. : Ynstytut molodezhy. – 150 s.
5. Stolyn V. V. Samosoznanye lychnosty / V. V. Stolyn. – M. : Yzdatelstvo Moskovskoho Unyversyteta, 1983. – 284 s.
6. Shpalerchuk I. Yu. Formuvannya obrazu vchytelia v umovakh reformy osvity / I. Yu. Shpalerchuk, L. M. Kalen // Problemy ta perspektyvy rozvytku psykholohii v Ukraini : Materialy II zizdu tovarystva psykholohiv Ukrainy. – Kyiv, 1996. – T. 3.1. – S. 197–199.
7. Iurchenko V. I. «Ja-kontseptsiiia» maibutnoho vchytelia / V. I. Yurchenko // Problemy i perspektyvy rozvytku psykholohii v Ukraini : Materialy 2-ho zizdu Tovarystva psykholohiv Ukrainy : V 16 t. – T. 2. – K., 1996. – S. 41–43.

Статтю подано до редакції 10.03.2016